

Milena Kirova. Bulgarian Literature in the 21st Century (2000 – 2020). Part 1. Colibri 2023, 288 p. ISBN 9786190212003

ABSTRACT

Bulgarian Literature in the 21st Century (2000 – 2020) is the first literary-historical study on the literature of our current age. It is intended as a two-part work, the first of which was published in April 2023. The volume includes a preface and four main chapters. The preface clarifies the grounds upon which the two parts of the study were written and the distinct research methods applied. Chapter One – *The Legacy of the 1990s* – traces the development of those processes and trends that emerged in the 1990s but remained productive in the first decade of the new century. The second chapter reveals the new phenomena and tendencies that emerged and developed in the first decade after 2000. Its subchapters outline individual highlights such as Christian themes, erotic writings and the rise of the short story genre at the end of the decade. The third chapter is devoted exclusively to the poetry of the first decade; it covers new trends and directions drawing on material that spans across dozens of poetry books. The final chapter is devoted to dramaturgy, an extremely neglected field in the literary criticism of the past thirty years. Summing up the findings of the analysis of a very large number of plays and performances, the chapter covers comprehensively the first two decades of the 21st century.

Милена Кирова. Българската литература през XXI век (2000 - 2020). Част 1. Изд. Колибри, 2023, 288 с. ISBN 9786190212003

РЕЗЮМЕ

„Българската литература през XXI век (2000-2020)“ е първото литературноисторическо изследване върху литературата на нашето съвремие. То е замислено в две части, първата от които излезе през април 2023 година. Тази първа книга включва предговор и четири основни глави. Предговорът изяснява основанията за написването на двете части и подходите на изследване, приложени в тях.

Първа глава – „Наследството на 90-те“ – проследява развитието на онези процеси и тенденции, които са се зародили през 90-те години на предходния век, но продължават да бъдат продуктивни и през първото десетилетие на новия век.

Втората глава разкрива новите явления и тенденции, които са се появили и развили през първото десетилетие. Изведени в подглави са отделни акценти като християнската тематика, еротичното писане и възходът на разказа в края на това десетилетие.

Третата глава е посветена изцяло на поезията от първото десетилетие, тя обхваща новите тенденции и посоки, изведени върху материал, който обхваща десетки поетически книги.

Последната глава е посветена на драматургията, силно пренебрегвана в критическата практика през последните трийсет години. Като се позовава на много голям брой пиеси и представления, тя обхваща цялостно и двете първи десетилетия на 21 век.

Към читателите на тази книга

Общо място е станала вече у нас мисълта, че художествената литература не вирее. По всевъзможни поводи и начини се повтаря из списания и вестници все едно и също – литературата се лута в тия преходни времена, водена от слаби дарби и големи амбиции, лишена от посока на развитие, пълна с посредствени творби и обилни плевели.

Може би си помислихте, че тези редове пиша аз или са били написани от друг наш критик през последните десет, петнайсет или двајсет години? В действителност обаче те са публикувани точно преди век – от рано починалия, но умен и прозорлив критик Васил Пундев¹. Още тогава той забелязва, че подобни мнения за българската литература съществуват отдавна – на практика през цялото време от Освобождението нататък. Читателите у нас (а критикът е също читател, понякога – по-компетентен) винаги са фаворизирали предишните за сметка на днешните автори и творби²:

¹ В. Пундев (1892-1930) е виден литератур и публицист с активна гражданска позиция срещу политическия терор през 20-те години. Застрелян е на 4 март 1930 г. насред ул. „Шипка“. Цялата статия, озаглавена „Днешната ни литература“ (в. Зов, бр. 2 от 08. 05. 1921) може да бъде прочетена като приложение към друга, този път съвременна, статия (Стоичкова, Н. Вестник „Зов“ – зовът към съвременната литературна история), публикувана в сп. Литературата, год. XIV (2020), кн. 25, 199-244.

² Такива са възгледите дори на силен критик като Боян Пенев. В началото на своите лекции по нова българска литература (т.е. формирайки мнението на следващото поколение преподаватели и критици), той е казвал: „Днешните писатели ще бъдат може би само едно звено между своите големи предходници и бъдещите представители на българското художествено слово ... И ако в тия хаотични времена те запазят и предадат на своите потомци поетическите съкровища, които са получили в наследство, ако запазят и продължат здравата традиция на миналото, за да я предадат на бъдещето ... те ще могат да се

„Тогавашният четец не беше готов за тогавашните творци също тъй както не е готов сегашният и както утрешният ще бъде способен да разбере и обикне днешното, без да се приобщи със съвременното“.

Най-кратко казано:

„всяка съвременна литература не вирее у нас“. Поне можем да бъдем спокойни, че българската публика е последователна в отстояването на някаква своя традиция.

И все пак трябва да изберем между вечното недоволство от това, което имаме (и което представляваме в този момент) и опита да направим оценка с крачка напред, а защо не и с две, т.е. от позицията на утрешните читатели. Ако на критиката е позволено да има пристрастия, то литературната история е длъжна да намери подход, който ще позволи да се свържат миналото, настоящето и бъдещето в някаква обща и обобщена представа за развитието на българската литература. Съвсем отделно стои въпросът, че литературната история не може, а и не бива, да бъде една; вече се убедихме в бедите от нейната методологическа единност през втората половина на 20. век. Днес дебатът за посоките и промените в писането на литературна история е по-силен от всякога, нищо че в България той едва прави опити да се случи. Този дебат обаче остава извън задачите и възможностите на моята книга. И все пак, каквато и да бъде литературната история в близкото бъдеще, тя – както се вижда дори отсега – ще има почти задължително концептуален характер, дори ако трябва „просто“ да се противопостави на новите тенденции към геополитическо уедряване на методологическата позиция³. Концептуалният ангажимент, от своя страна, неизбежно има задачата да навърже наличното преди, днес и утре в някаква обща линия от явления и процеси с добре очертани каузални и генетични връзки. Иначе просто няма да бъде литературна история.

След тези думи се налага да представя подхода, който съм избрала за написването на тази книга. Ще започна с трудностите, които срещнах и които очакват всеки последовател на българската литература от 21. век.

През първите две десетилетия в България работят, официално регистрирани, над 7000 издателства. Наистина, някои от тях изчезват с годините, но затова пък други се появяват и техният брой е между 200 и 300 годишно. През 2006 г. например броят на издадените книги е почти 3,5 милиона и плавно нараства до над пет милиона през 2009 година. След това световната финансова криза удря България и броят се свива почти наполовина; от 2012 г. започва пак да расте, стигайки до девет милиона през 2018 г., след което пандемичната криза помита този бизнес надолу и през 2021 г. са отчетени едва около четири милиона новоиздадени книги⁴. Разбира се, че не твърде голяма част от тези книги представляват нова литература от български автори. Трябва обаче да се

считат, че са изпълнили най-високата мисия, която би могла да им възложи днешното непрояснено време, пълно с жестоки изненади и тъй враждебно настроено към света на поезията, към виденията на поета“. „Хаотичните времена“, враждебно настроени към света на поезията, очевидно не са приключили за българската култура. По-странното (и всъщност показателно) е това, че Б. Пенев изрича тези думи във времето, когато публикуват автори като Гео Милев, Йовков, Багряна, А. Каралийчев, Ас. Разцветников, Н. Фурнаджиев и т.н., любимо на литературните историци от последните трийсетина години. Ето ги опорите на „генералската линия“ в българската литературна история; те са положени в самото начало на 20. век и представляват странна смесица от научните предпочитания на 19. век, индивидуализма на късния романтизъм и неизбежното нищешанство във възпитанието на тогавашната модерно мислеща интелигенция.

³ По въпросите на новата литературна история, особено в контекста на това „уедряване“, за което говоря, може да се види голям блок с материали в сп. Литературата, кн. 25 от 2020 г., продължаващ и в кн. 26 от същата година.

⁴ Всички данни, които посочвам, са взети от Националния регистър на издаваните книги в НБКМ и официалните годишни отчети на Националния статистически институт.

има предвид, че близо 40% от българите не четат никакви книги, други 20% са прочели една книга годишно (може да е готварска); остават трийсетина процента, от които поне половината няма да посегнат към съвременна българска литература. С такава публика литературният пазар у нас изглежда огромен, непосилно пъстър и трудно обозрим (данните са от 2021-2022 година.) Още повече, че не съществува нещо като популярен регистър или архив на новоизлязлата художествена литература от български автори⁵.

Към това се прибавят финансовата неспособност на библиотеките да си набавят новоизлезли книги⁶, замирането на периодични издания, които предлагат информация за това, какво се е появило, хаосът от мнения в интернет и т.н. До един момент вярвах, че дигиталното пространство ще съхрани информацията во веки веков: нещо като всемирен архив, в който нищо не може да се изгуби. В процеса на работата открих, че десетина години са достатъчни, за да изчезне немалка част от тази информация. Казват, че един добър IT специалист би могъл да измъкне всичко от дигиталната памет. Сигурно е така, но нямам надеждата, че (и) следващите поколения литературни изследователи ще бъдат виртуози на компютърното изкуство.

Трудностите от този кръг ме накараха да включа колкото е възможно повече информация за реалността на нашия книжен пазар през първите две десетилетия на века. Съзнавам, че това трябва да е станало за сметка на вниманието, което българските историци традиционно отделят на „големите“ автори и творби. Само че точно тук се появяват две нови съображения.

Първото идва от липсата на времева дистанция. Все още няма обществен консенсус кои са тези големи автори и творби⁷. Няма Публика, която е в състояние да формира единно мнение: има публики, всяка от които харесва различни неща и отказва да прочете останалите. Много слаби са механизмите за институционален контрол на читателския вкус – факт, който мислим като добър, тъй като натрупахме отрицателен опит във времето на държавния комунизъм. Да не забравяме обаче, че критиката (има предвид професионалната, компетентна критика) също е институция и нейната днешна слабост не може да бъде разбрана като предимство на нашето общество. Така бъдещите историци на българската литература ще имат възможността да избират и оценяват според нагласите и предпочитанията на своето време. (Литературната, както всяка друга история, се пише от гледната точка на победилите явления и процеси.) Аз пък си поставих задачата да им бъда от полза, разказвайки, колкото може повече, за нашето време – отвътре на неговата разнопосочна и разнолика действителност.

Вътре, в задачата да разкажа много, поставих акцент върху автори и творби, които нямат големи шансове да попаднат в светлината на бъдещия Канон. Навярно ще бъда упрекната, че отделям еднакво внимание на писатели с неравни възможности, че групирам по жанров или тематичен принцип „високи“ с „ниски“ произведения. На това бих отговорила, че смятам за вече неадекватен традиционния „генералски подход“ на българската литературна история. Първо, защото промените във вкуса на съвременните читатели протичат изключително бързо и образователните институции с много труд (все още, все някак) удържат позицията на каноноцентричното възпитание. Второ, за-

⁵ Националният регистър на НБКМ включва само книгите, които са вписани в системата ISBN, при това се използва трудно, защото няма добри филтри за категоризация на описаната продукция.

⁶ Според годишните отчети на НСИ общият брой на държавните библиотеки в България (това включва една национална, 26 регионални, четири читалищни и градски, 12 към висши училища и четири за специални потребности) е бил 48 до 2015 г., а оттогава насам е станал 47.

⁷ Има, разбира се, нещо като кратък списък на предварителните избраници, но заради слабостта на традиционните каноноформиращи механизми и несигурността на подхода, който ще доминира в бъдеще, този списък може да се окаже по-представителен за днешните, отколкото за утрешните вкусове на българските читатели.

щото нямаме ясни критерии кои автори и особено кои произведения са високи, и кои не са. Свидетели сме на безпрецедентно размиване на границите между старите представи за елитарно и популярно изкуство, нерядко в две последователни творби на един и същи писател. Този процес обхваща жанровата система, тематиката, стилистиката – на практика всички страни на онова, което ни позволява да оценим приноса на една творба.

Колкото повече четях, толкова повече растеше моето убеждение, че традиционните твърди граници между представите за елитарно и популярно изкуство не работят в последните десет-петнайсет години. Има критици, които настояват върху носталгичната валидност на тези граници. Ако можех, щях да го направя и аз. Само че не успявам да си затворя очите пред реалността, в която живеем. И все пак граница някъде трябва да има. Всекидневно се сблъскваме с липсата на елементарни критерии за литературна значимост в практиката на масовите медии и техните „културни“ послания. Хубаво е, че критиката понякога реагира, макар и все по-слабо с всяка година. Избрах да сложа границата на своя избор между популярната и масовата литература – естествено, според представите, които имам за всяка от тях. Популярното е част от трансформационните процеси в нашия век; масовото остава под чертата на онези качества, които правят един текст значим като литературен факт. Това изобщо не означава, че масовата литература не трябва да бъде изследвана; напротив, тя е ценен документ за светоусещането на всяко общество. Само че пътят на нейното изследване трябва да бъде различен – със силен превес на инструментариум и подходи из други области на научното знание като културология, социология, антропология и т.н. Продължавам да се надявам, че у нас предстои да се появят системни изследвания върху историята на масовата литература, на литературните вкусове, на идеите и на идеологическите механизми, които формират нагласите на широката публика.

Друга голяма трудност пред опитите да се направят някакви обобщения върху литературата на 21. век е нейната изключителна пестрота – не само като множество от посоки в жанра, стилистиката, тематиката и пр., но също така, и дори още повече, заради смесването на няколко различни жанра, на няколко различни стилистики в една и съща творба: трябва да я „подредиш“ на няколко места едновременно, а това размива принципа на самата подредба и подрива концептуалната цялост на обобщението. Никога досега не е било толкова трудно да се обхване разнообразието на литературния пазар, да се обединят явленията в процеси, да се типологизират процесите и да се направят мотивирани заключения за състоянието и посоките, в които върви развитието на българската литература. Много е голямо изкушението да избереш десет-петнайсет романа от няколко поредни години и да хвърлиш в публичното пространство някакво едноразно мнение за „българския роман през 21. век“ например. Нито реалността, нито почтеността на изследователската практика позволяват подобен подход. Защото романите са необозримо много, непоносимо различни и неподвластни на лесен (а понякога и на всякакъв) вид обобщение; понякога не могат да бъдат оприличени дори два по два.

Но къде да бяха само романите... Същото се отнася за всички родове и жанрове на съвременната литература. Всяко произведение иска да бъде различно, да изкрещи неповторимата и неустойчива индивидуалност на своя автор. Трябва да изминат поне няколко десетилетия от днешното състояние на нещата, за да се появи история с ясни очертания и силни акценти върху онези явления и посоки, които са се оказали печеливши от гледна точка на следващия етап в развитието на българската литература. За сметка на това ще потъне тъкмо смайващото разнообразие на днешния ден. Не знаем колко дълго ще продължава то и докъде ще ни доведе, но пък се вижда, че вече вписва българската литература в един огромен, модерен и глобален процес.

Насред всички трудности и неясноти, без опората на историческата дистанция, трябваше да направя методологически избор: как ще изглежда моят опит за история на българската литература от вчера, без да имам ясна граница между вчера и днес? Едно от първите неща, които разбрах, беше необходимостта да погледна критично към критическата практика на тези десетилетия. Казвам го като автор на повече от седемстотин рецензии върху новоизлезли книги, написани в периода 1995-2020 г. и публикувани главно по страниците на в. *Култура*. Изчетох отново тях, както и написаното от други критици на други места, също така и част от безбрежния поток читателски мнения в различни форуми, сайтове и блогове в интернет. (Сред тях, трябва да отбележа, има много добри лични сайтове, които често цитирам навътре в книгата.) Ясно видях колко голяма може да бъде разликата между оперативната критика (имам предвид не само рецензии, но и статии с тематичен или жанров обхват на произведения от няколко поредни години) и литературноисторическата оценка на едно и също явление. Това създаде необходимостта да оспоря някои критически мнения, включително мои собствени. Критикът пише под микроскоп, а литературният историк прилича на инженер, който се опитва да сглоби цялостен механизъм от огромно количество разбъркани части. Понякога жертваш добър автор или творба, ако не можеш да ги наместиш в конструктивната схема. Друг път извеждаш напред творби с не толкова блестящи характеристики, защото са ти функционално необходими, за да сглобиш някоя важна част на общия механизъм.

Съзнавам обаче един парадокс. Написана с амбицията да бъде литературна история, тази книга ще се прочете като критика, защото нейното вчера, както вече казах, все още е днес. Тя неизбежно ще предизвика разминавания и несъгласия в широк диапазон: от разбираемата реакция на пренебрегнати автори до принципните несъгласия с възгледите на други литературоведи. Първите, предварително моля за извинение: тяхната липса не е въпрос на някакво отношение, тя идва от невъзможността (или поне моята неспособност) да бъде намерено, обмислено и включено всичко на днешния литературен пазар. Колкото до вторите, ще парафразирам думите на библейския автор Йоан: опитайте и вие, преди да хвърлите камък.

Раздялата с моите критически навици беше необходима, но сама по себе си не ми помагаше да намеря подходящия методологически път. Прехвърлих множество варианти: изпитани и неизпитани, изтъркани и лъскаво нови; всеки от тях имаше своите достоинства и недостатъци. Тематичната история например ми се стори особено привлекателна, защото има такива посоки, в които много произведения (особено сред романите) могат да бъдат обединени: близкото минало, Прехода, Болестта през второто десетилетие на века... Освен това щеше да ме избави от тегобата да правя оценка на всеки друг вид значимост за авторите и техните постижения. Само че какво щях да правя с онези творби, които оставаха извън очертаните тематични посоки? Ами поезията? Тематичната типология там не работи добре.

Макар и потънал в ръждата на 19. век, постъпателно-хронологическият подход също изглеждаше подходящ. Въпреки тесния исторически хоризонт, промените в българската литература от 90-те години насам се бяха случвали с изключителна бързина. Жанровият подход също не беше за пренебрегване, заради собствено литературния му характер. Стига само да имах сигурността на някакви, поне приблизително чисти жанрове. Жанровата динамика на съвременната литература обаче протича в обратна посока. Постмодерни и малко развити у нас подходи, като микроисторията и подхода на годините, също бяха примамливи: наистина, поостарели в световен план, те все щяха да бъдат някакъв пробив в навиците на българската литературна история. Да не говорим за най-но-

вите тенденции като правене на световна или поне на регионална (например балканска или югоизточноевропейска) литературна история.

Всеки от тези подходи имаше своите предимства и подходящи качества. В същото време всеки от тях поотделно изглеждаше недостатъчен, за да предам тъкмо разнообразието като особено специфична черта на нашата днешна литература. Освен това имах нужда от интердисциплинарно пространство, в което да вместя важни за мен наблюдения с извънлитературен, например културологичен или социологичен, характер.

Разпъната от всички тези съображения, осъзнах, че никога няма да стигна до избора на един-единствен правилен и „най-актуален“ подход. Затова реших да засреещна и пресека различни подходи в зависимост от спецификата на материала, с който работя в отделните части на книгата. Постепенно тази трансгресия започна да се налага и вътре в границите на някоя част, например в главата за романа от второто десетилетие на века. Броят на творбите и тяхното разнообразие нараснаха дотам, че нито тематичната типология, нито жанровата класификация, нито извеждането на вектори в проблематиката можеха да решат проблема с необузданото поведение на моя „материал“. В крайна сметка използвах три различни подхода: годишния, жанровия и тематичния, а главата порасна докъм стотина страници. В други глави, срещайки особено характерни явления (като „алтернативата на традицията“ в поезията от първото десетилетие или „случаят Яна Борисова“ в драматургията), включих метода на микроисторията, за да поставя акцент върху значението на тези явления.

И докато се борех ту с избора, ту с подхода или събирането на информация, минаха три години. Започнах първата книга през есента на 2019 г., а пиша нейния предговор, когато приключва 2022 година. И литературата, и социалната обстановка в България се промениха за тези години. През 2019 изобщо не можех да си представя динамиката и тежестта на онова, което щеше да ни връхлети още преди да е приключило второто десетилетие на новия век. Третото десетилетие – така както започна и както върви – изглежда вече различно от второто и много различно от първото десетилетие с неговите – днес някак детски или поне анахронични – проблеми около Прехода. Историческата динамика на 21. век е поразителна; едва ли само на мен ми омръзна да живея в „интересното“ време на големи промени. Но, ако ние, хората, губим от бързината на този (за нас единствен) живот, българската литература може би ще спечели, отивайки толкова далече и толкова бързо напред, колкото днес всъщност не можем да си представим.